

Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi – Journal of Social Sciences
Cilt / Volume: 2010-1 Sayı / Issue: 20

TÜRKİYE’DE BÜYÜK BURJUVAZİNİN ÖRGÜTLÜ YÜKSELİŞİ: SİYASAL VE YÖNETSEL SÜREÇLERİN BİÇİMLENMESİNDE TÜSİAD

Selime GÜZELSARI*, Saadet AYDIN*

ÖZET

Bu yazıda Türkiye’nin büyük sermaye örgütü TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği) ve bununla özdeşleşmiş burjuvazinin siyasal-yönetsel süreçlere ve dolayısıyla kamu politikalarına etkisi incelenmektedir. Kuruluşundan itibaren kendi çıkarlarını geliştirerek kamu politikalarına müdahil olan TÜSİAD’ın siyasal iktidarlarla ilişkileri, Derneğin hedeflediği toplumsal projenin kurucu retorikleri merkeze alınarak 1970’ler, 1980’ler ve 1990’lı yıllar olmak üzere üç dönem temelinde analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Türkiye, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, burjuvazi, kamu politikaları.

THE RISING OF THE ORGANIZED BIG BOURGEOISIE IN TURKEY: THE ROLE OF THE TUSIAD IN THE FORMATION OF POLITICAL AND ADMINISTRATIVE PROCESSES

ABSTRACT

In this article, Turkey’s big capital organization TUSIAD (Turkish Industry and Business Association) and the bourgeoisie’s effect on political-administrative processes and thereby on public policies is being examined. TUSIAD, which appropriates its interest by intervening public policies, and its political relations with political power are analyzed in three terms by taking into consideration the constitutive rhetoric of social projects the association have in mind during the 1970’s, 1980’s and 1990’s.

Key Words: Capitalism, Turkey, Turkish Industry and Business Association, bourgeoisie, public policies.

* AİBÜ, İİBF Kamu Yönetimi Bölümü.

GİRİŞ

Sosyal bilimler alanında anaakım tartışmalarda devlet ve sermaye genellikle birbirine dışsal, iki ayrı varlık, iki ayrı kategori olarak ele alınmaktadır. Devletin bir şey ya da özne olarak tanımlanması devletin sermayeye dışsal olarak görülmesini, bu ikisinin iki ayrı olgu olarak ele alınmasını beraberinde getirmektedir. Bu yaklaşımdan hareket edildiğinde “kamu politikaları” da bir özne olarak devletin aldığı kararlar olarak analize dâhil edilebilmektedir. Dolayısıyla kamu politikaları ve siyasal karar alma süreçleri sermayenin ve genel olarak burjuvazinin belirleyicilik ve etkinlik alanından soyutlanmaktadır.⁷⁴ Dolayısıyla hem devletin sınıf karakteri hem de kamu politikalarının biçimlenmesinde sınıflara arası ve sınıf içi çıkar ve çatışmaların oynadığı rol görmezlikten gelinmektedir. Devlet-sermaye ikilemi dolayında biçimlenen bu türden analizlerin açmazlarına işaret etmek için öncelikle kapitalist devleti nasıl tanımlayacağımızı ortaya koymalıyız.⁷⁵

Bu çalışmada Marksist devlet analizi çerçevesinde, devleti sınıflar ve sınıf içi çatışmaların bir mecrası ve yoğunlaşma alanı olarak tanımlayacağız. Bu anlamda devlet, sermayeden ayrılmış kuruluşlardan oluşan bir toplam, yekpare, homojen bir “şey” değildir. Devlet kendi içinde sınıf çelişkilerini taşır ve yeniden üretir. Egemen sınıf veya sermaye fraksiyonlarının çıkarlarını temsil etmesi anlamında devlet gücünün bölünmezliğinden söz edilebilse bile, bu devleti yekpare, homojen bir blok yapmaz. Sermaye yanlısı kamusal işlevler de devletler tarafından *içselleştirilerek* karşılanmak zorundadır.⁷⁶

Kapitalist devletin temel özelliği birden çok egemen sınıf ya da sınıf kesimine dayanıyor olmasıdır. Bu nedenle kapitalizmde devlet politikalarının oluşumu ve uygulanması her zaman için çelişkili bir süreç olarak açığa çıkar. Bu çelişkili süreç kapitalist devlete egemen sınıf ya da sınıf kesimlerinden oluşan ve diğerleri üzerinde hegemonya kuran “iktidar bloğu” biçiminde yansır. Devlet, kapitalist sınıfın *çelişkili birliğini* egemen sermaye kesimlerini kollayacak şekilde örgütlemeye çalışır. Devletin bu çabası, hegemonik sermaye kesiminin çıkarlarını temsil eden devlet kurumlarının bunun dışında kalanlar üzerinde egemenlik kurmasıyla gerçekleşir. Kapitalist devlet sistemi, çeşitli kurumlardan ya da aygıtlardan oluşur. Devletin bu şekilde parçalı bir yapıya sahip olması ise sermayenin devlet içinde bir iktidar bloğu olarak örgütlenmesini mümkün kılar.⁷⁷ Bu nedenle sınıf mücadelesi ve devlet aygıtları arasındaki karmaşık ilişkide, sınıf mücadelesinin rolü yadsınamaz. Devlet

⁷⁴ Bu yaklaşımın eleştirildiği bir çalışma için bkz.

⁷⁵ Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Fuat Ercan, “Çelişkili bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi”, **Praksis**, Sayı 5, 2002, s. 25-75; “Türkiye’de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi (1980-2004)”, **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi**, (Haz. Demet Yılmaz vd.), Dipnot Kitabevi, Ankara.

⁷⁶ Nicos Poulantzas, **Classes in Contemporary Capitalism**, Lowe and Brydone Printers Ltd, Thetfort, Nortfolk, 1978, s. 80-82.

⁷⁷ Şebnem Oğuz, “Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Mekânsal Farklılaşmalar ve Devletin Dönüşümü”, **Kapitalizmi Anlamak**, (Haz. Demet Yılmaz vd.), Dipnot Yayınları, Ankara, 2006, s. 203.

aygıtlarının birincil rolü, sınıf egemenliğinin yoğunlaşması ile toplumsal formasyonun bütünlüğünün sürdürülmesidir. Bu şekilde toplumsal (sınıf) ilişkiler yeniden üretilir. Siyasal ve ideolojik ilişkiler devlet aygıtları içerisinde maddi pratikler olarak cisimleşirler. Bu aygıtlar, hem baskıcı devlet aygıtlarını (yani hükümet, ordu, polis, mahkemeler) hem de ideolojik aygıtları (kilise, siyasi partiler, dernekler, okullar, kitle iletişim araçları ve bir bakıma aile) içerir. Bunların dışında siyasi-ideolojik ilişkilerle eklemlenen ekonomik ilişkiler ise ekonomik aygıtlarda cisimleşir ve somutlaşır.⁷⁸

Kapitalist devlet çözümlemesinde devleti bir sınıfın aracı konumuna indirgemek kadar devletin kurumlarına bağımsız güç atfetmek de aynı derecede yanıltıcıdır. Devlet ve sınıf, birbirlerine indirgenemeyeceği gibi bunlar iktidar için rakip ya da ortak iki ayrı olgu olarak da ele alınamaz.⁷⁹ Toplumsal sınıflar ve onların yeniden üretimi ancak onları devlet aygıtlarına ve ekonomik aygıtlara bağlayan ilişki kanalıyla varolabilir. Bu aygıtlar sınıf mücadelesine basitçe eklenmezler aksine sınıf mücadelesi içinde kurucu bir rol oynarlar. Dolayısıyla devlet aygıtları hiçbir zaman sınıf ilişkilerinin yoğunlaşmasından çıkan bir “şey” olarak tanımlanamaz. Kendilerinden menkul bir “güce” sahip olmayan kurumlar sınıf ilişkilerini ve sınıf iktidarını kristalize ederler ve bu ilişkiler “iktidar” kavramına içkinleşir. Bu anlamda devlet bir “varlık” olarak değil aksine devletin kendisi bir ilişki, sınıf ilişkilerinin yoğunlaşma alanı olarak tanımlanmalıdır.⁸⁰

Kapitalizm başından bu yana toplumsal düzenlemelerinde daha fazla istikrara ve öngörülebilirliğe gereksinim duymakta; devlet ise kapitalizmin mülkiyet ilişkilerini, sözleşme mekanizmalarını ve karmaşık finansal işlemlerini sürdürmek için zor gücüyle destekli kurumsal bir yapılanma oluşturarak bu gereksinimi karşılamaktadır. Sermaye birikimini güvence altına alan ve kolaylaştıran uygun ve istikrarlı kurumsal düzenlemelerin devlet tarafından yapılması gerekir. Sermaye birikimi, hukuk, özel mülkiyet ve sözleşme özgürlüğü gibi bazı kurumsal yapılarla fiyat istikrarının temin edildiği bir ortamda sağlanır. Devlet, bu tür bir kurumsal çerçeveye, güç tekelinin yanı sıra anayasal düzenlemelerle de cevap verir. Piyasa kurumlarının ve sözleşme kurallarının güvence altına alındığı; sınıf mücadelelerinin önlenmeye ve farklı sermaye kesimlerinin farklı çıkarlarını uzlaştırmaya dönük düzenlemelerin yapıldığı bir burjuva devleti, kapitalist faaliyet için en uygun aygıtı oluşturmaktadır.⁸¹

Bir yapı olarak devletin ekonomiden ve sınıf mücadelesinden *görelî*

⁷⁸ Nicos Poulantzas, **Classes in Contemporary Capitalism**, Lowe and Brydone Printers Ltd, Thetfort, Norfolk, 1978, s. 24-25.

⁷⁹ Haldun Gülalp, **Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet**, (Çev. Osman Akınhay), Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 21-22.

⁸⁰ Nicos Poulantzas, **a.g.k.**, s. 25-26.

⁸¹ David Harvey, **Yeni Emperyalizm**, (Çev. Hür Güldü), Everest Yayınları, İstanbul 2004, s. 77-78.

özerkliği günümüzde büyük sermaye kesimlerinin lehine olacak şekilde aşınmakta, erozyona uğramaktadır. Gerek ulusal gerekse uluslararası alanda devlet, uluslararası sermayenin talep ve beklentilerine yanıt üretmekte; neredeyse büyük şirketlerin uluslararası iş takipçiliğini üstlenen büroları gibi iş görmektedir. Örneğin, finansal ve ekonomik krizler karşısında güç duruma düşen büyük şirketlerin kurtarılmasından ve yatırımcıların korumasından; uluslararası ticari rekabet karşısında şirketlere sübvansiyonlar ve vergi kolaylıkları sağlanmasına kadar devlet sermayenin birçok talebi için seferber olmaktadır.⁸²

Son yirmi yıldır geç kapitalistleşmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de “ulusal ekonominin uluslararası rekabet gücü” ya da “küresel rekabete uyum” gibi ideolojik açıklamaların hâkim söylem olarak öne çıkmasıyla 1960’lı ve 1970’li yılların içe dönük ulusal kalkınma temalarının yerini küresel “verimlilik ve rekabet” gibi temalar aldı. Bu açıklamaların her biri *kamusal rasyonelleştirme stratejisini* içermektedir.⁸³ Bu stratejiyle piyasanın “egemenlik haklarının” yeniden kurulması amaçlanıyor. Bu amaç doğrultusunda devletler, egemen sermayenin gelişimini gerekli mekanizmaları sağlamaya girişerek üstüne almaktadır. Deregülasyon, işgücünün parçalanması, verimlilik ve kâr artışı gibi temel mekanizmalar hukuki olarak tanımlı mekânsal bir bağlamda gerçekleştirilecek şeylerdir. Bütün bunlar devletin piyasanın “egemenlik haklarının” kurulmasına dönük yerine getireceği işlevleri daha da önemli hale getirmektedir. Zira uluslararası sermaye birikiminin daha yaygın olarak yeniden üretiminin gerçekleşmesi, devletin bu yöndeki müdahalesine doğrudan bağlıdır. Kamusal rasyonelleştirme stratejileri bağlamında tüm kamusal işlevlere “verimlilik” doktrini uygulandığı ölçüde bu işlevlere yönelik “evrensel” olduğu varsayılan bir teknik-ekonomik değer ölçütü de ağırlık kazanmaktadır. Kamusal işlevlerin değerlendirilmesine “piyasa mantığı” ve “fayda-maliyet” analizi temel ölçüt olarak alındığı zaman toplumsal yeniden üretimin bölüşüm ilkesi tüm kamusal hizmetlerin, hizmet alanlarının ve işleyiş mekanizmaların “doğal” olarak kârlılık ve rekabetçilik ilkesine uyması gerektiği düşüncesiyle geri planda bırakılmaktadır.⁸⁴

Sınıflı her toplumda, egemen sınıfı oluşturan bireyler ve gruplar ile siyasi iktidar arasında hem ayrılık hem de bütünlükten oluşan diyalektik ilişkiler kümesinin bulunduğunu vurgulayan Boratav, kapitalist toplumda ekonomiye egemen olan burjuvazinin genel olarak siyasi iktidarın işleyişine ve dahası kaderine hâkim olabildiğini söyler. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi, devlet ve sınıf kavramları özdeş kavramlar olmadığından, sözü edilen ilişkiler genel ile

⁸² Aykut Çoban, “Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar”, *Praksis*, Sayı 7 (Yaz 2002), s.158-159.

⁸³ Konstantinos Tsoukalas, “Küreselleşme ve ‘İcra Komitesi’: Çağdaş Kapitalist Devlet Üzerine Düşünceler”, (Çev. Suat Ertüzün), *Mürekkep*, Sayı 17, 2001, s. 91-92.

⁸⁴ Konstantinos Tsoukalas, “Küreselleşme ve ‘İcra Komitesi’: Çağdaş Kapitalist Devlet Üzerine Düşünceler”, (Çev. Suat Ertüzün), *Mürekkep*, Sayı 17, 2001, s. 95; Ayrıca bkz. Selime Güzelsarı, **Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2008.

tekil; uzun dönemli ile gündelik çıkarlar arasındaki çelişkileri içerdiğinden, sınıfın siyasi iktidarı denetlenmesi de kendiliğinden gerçekleşmez. Her siyasi dönüşümden sonra devletin yeni baştan düzenlenmesi ve iktidar mevzilerinin korunması için mücadele verilmesi gerekir. Bu mücadele, Türkiye’de burjuvazinin ana gruplarının birleşik olduğu dönemlerde daha kolay olurken; çıkar çatışmalarının ve içsel çelişkilerin başat olduğu dönemlerde siyasi iktidar üzerindeki egemen sınıf denetimi zorlaşmıştır.⁸⁵

Boratav, 1970’lerin sonlarından 1980’lerin sonlarına kadar geçen sürede Türkiye’de siyasi iktidarla ilişkileri açısından burjuvazinin üç kez birlik; iki kez de bölünme ögelerinin ağır bastığını belirtmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında burjuvazi 1979 yılında Ecevit iktidarını yıkmak, 1980-1982’de askeri rejimi, 1984-1987’de ise Özal iktidarını desteklemek üzere birleşmiştir. Buna karşılık 1983 yılında “sivil” rejime geçişte izlenecek siyaset ve 1988-1989’da Özal iktidarına karşı alınacak tavır konusunda sermaye kesimleri arasında bölünmenin hâkim olduğu görülmektedir.⁸⁶

1970’lerin ekonomik, siyasal ve toplumsal çalkantılarının derinleştiği bir dönemde kurulan ve büyük sermaye kesiminin en üst örgütü olan Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), kurulduğu tarihten bu yana hem siyasal ve yönetsel süreçlerin biçimlenmesine müdahil olmakta hem de ekonomik ve siyasi tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Bu yazıda Türkiye’nin büyük sermaye kesimlerinin şemsiye örgütü olan TÜSİAD ve bununla özdeşleşmiş burjuvazinin siyasal ve yönetsel süreçlere ve dolayısıyla kamu politikalarına etkisi incelenmektedir. Kuruluşundan itibaren kendi çıkarlarını genelleştirerek kamu politikalarına müdahil olan TÜSİAD’ın siyasal iktidarlara ilişkileri, hedeflediği toplumsal projenin kurucu söylemleri merkeze alınarak 1970’ler, 1980’ler ve 1990’lı yıllar olmak üzere üç dönem temelinde analiz edilmektedir.

1971–1980: Büyük Burjuvazinin Örgütlenmesi ve Siyasal Mücadele İçinde Artan Rolü

Cumhuriyetin kuruluşundan 1970’li yılların başlarına kadar geçen sürede önemli sermaye örgütleri ya devlet eliyle ya da devlet desteği ile örgütlendiler.⁸⁷ Osmanlı İmparatorluğun son yıllarında şekillenen *işadamlı örgütü* oluşturma politikasını devralan Cumhuriyet kadroları, oda örgütlerini zorunlu üyeliğe dayalı milli kuruluşlar olarak yapılandırdı. Bu yıllar boyunca Türkiye’deki girişimcilerin çıkarları Ticaret ve Sanayi Odaları’na zorunlu

⁸⁵ Korkut Boratav, “Türkiye’de Burjuvazinin Yapısı ve Siyasi İktidarla İlişkileri”, **Marksizm ve Gelecek**, Sayı 1 Haziran, 1989, s. 138.

⁸⁶ **A.k.**, s. 138.

⁸⁷ Bkz. Kemal Saybaşı, “Türkiye’de Özel Teşebbüs ve Ekonomi Politikası”, **METU Studies in Development**, Ankara, Sayı 13, Güz, 1976, s. 83-98.

üyelikleri vasıtasıyla temsil edildi.⁸⁸ Odalar, 1920-1970 dönemi boyunca ekonominin nabzını yansıtan kurumlar olarak etkinliklerini sürdürdü.⁸⁹

1940'lı yılların sonlarına kadar ticaret sermayesinin, özellikle de sanayi sermayesinin, odalar dışında seslerini duyurabildikleri etkin bir örgütlenmeye gitmedikleri görülmektedir. İkinci dünya savaşı sonrasında iktidar bloğu içinde yer alan sanayi sermayesi ile ticaret sermayesi kesimleri arasındaki çıkar çatışmaları, özellikle dönemin sanayileşme politikalarının belirlenmesi başta olmak üzere dış ticaret politikası, döviz tahsisleri ve kredilerin paylaşımı gibi konularda belirginlik kazandı. 1950 yılında çıkarılan 5590 sayılı yasa ile ülke çapında örgütlü tüm odaların temsili hukuki bir zemin kazandı ve tüm odalar Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) çatısı altında merkezi bir biçimde yeniden yapılandırıldı. Böylelikle sanayicilerin ticaret ve sanayi odalarından ayrı olarak bağımsız sanayi odaları bünyesinde temsil edilmeleri olanağı doğdu.⁹⁰ 1960'ların sonlarına kadar sermaye kesimlerini temsil eden tek mekanizmayı, odalar birliği hiyerarşisi oluşturdu. Ne var ki odalar birliğinin kurulması sermaye içi çatışmaları ve çelişen çıkarları ortadan kaldırmaya yetmedi. 1967'de odalar birliğinin yeniden yapılandırılmasını talep eden sanayiciler Sanayi Odaları Birliğini kurdular. İstanbul merkezli sanayi sermayesi sanayide korumacılıktan vazgeçilerek dışa açılma politikalarını desteklemekte ve dolayısıyla ileri teknoloji ama düşük maliyetli üretime geçilmesini talep etmektedir. Buna karşılık Anadolu'daki diğer sermaye kesimleri böyle bir politika izlenecek olursa varlıklarının tehdit altında olacağını öngörmekte ve ithal ikameci politikaların devamını istemektedir. Bu nedenle Sanayi Odaları Birliği TOBB içerisinde beklenen etkiyi gösteremedi.⁹¹

1970'lere doğru, ticari çıkarların temsil edildiği odalar ile kendilerinden sonra gelişme gösteren sanayiciler arasındaki çatışmalar daha da keskinleşmiştir.⁹² Bu çatışmalar sonucunda, büyük sanayiciler farklı bir organizasyon çatısı altında çıkarlarının temsil edilmesi yolunu seçtiler. Bundan sonra sermaye kesiminin, özellikle sanayicilerin odalar dışındaki en etkin örgütlenme girişimi Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği kısa adıyla TÜSİAD oldu.⁹³ TÜSİAD 12 Mart askeri müdahalesinin hemen ardından büyük sermaye gruplarının başında bulunan bir grup işadamı tarafından 1971 yılında

⁸⁸ Örneğin, 1962'de kurulan Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, ayrıntı için bkz. Şebnem Güllüfidan, **Big Business and State in Turkey: The Case of TÜSİAD**, Boğaziçi Üniversitesi Press, İstanbul 1993, s. 30-31.

⁸⁹ Cumhuriyet öncesi ve sonrasının Odaları üzerine geniş bilgi için bkz. Murat Koraltürk, "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türkiye'de Sanayi Sermayesinin Örgütlenmesi", **75 Yılda Çarkları Döndürenler**; Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 291-298; Ayşe Öncü, "Cumhuriyet Döneminde Odalar", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt. 5 (1984).

⁹⁰ Kemali Saybaşı, **a.g.k.**, s. 83-84.

⁹¹ Ayrıntılı açıklama için bkz. Robert Bianchi, **Interest Groups and Political Development in Turkey**, Princeton University, Princeton, 1984, s. 260-261.

⁹² Haluk Alkan, "Türkiye'de İşadamı Örgütleri ve Devlet", **Birikim**, Sayı 114, 1998, s. 43-44.

⁹³ Murat Koraltürk, **a.g.k.**, s. 298; .

açıklanan bir protokol ile kuruldu.⁹⁴

Burjuvazinin siyasal mücadele içinde belirginleşen rolü TÜSİAD’ın kurulmasının ardından hız kazanmıştır. Bu yıllar boyunca derinleşen ve ağırlaşan ekonomik ve siyasal kriz koşullarında burjuvazinin sınıf çıkarlarını temsil edecek açıktan örgütlenmelere yönelmesi tesadüf değildir.⁹⁵ Gerek TÜSİAD’ın kurulmasına gerek TÜSİAD’da örgütlü burjuvazi ile hükümet ilişkisine, sınıf içi ve sınıflar arası mücadele yön vermiştir.⁹⁶ İthal ikameci sanayileşme stratejisinin kapitalist gelişmenin belirleyici özelliği haline geldiği 1960’lı yıllarda, kendi çıkarlarından taviz vermeden hegemonyasını oluşturma arzusunda olan burjuvazi, sınıf mücadelelerinin yoğunlaşmasına bağlı olarak bu arzusunu gerçekleştirilememiş; 1970’lerin sonlarında daha da belirginlik kazanacak olan bir hegemonya kriziyle karşı karşıya kalmıştır. Burjuvazinin hegemonik bir sınıf olamayışı esas olarak örgütlü sınıf hareketinin yükselmesi ve yeni bir toplumsal düzen arayışının burjuvazide yarattığı tahammülsüzlükle ilişkilidir.⁹⁷

1970’lerde büyük sanayicileri özerk bir derneğin çatısı altında toplanmaya iten belli başlı nedenleri şöyle sıralayabiliriz: Siyasal ve ekonomik istikrarsızlığın sürmesi, sendikal gelişmeler ve işçi hareketlerinin güçlenmesi; aydınlar arasında sosyalizm düşüncesinin giderek yaygınlaşması, işçi ve işveren ilişkilerinin giderek çatışmacı bir görünüm alması; bu çatışmanın radikal sağ ve sol oluşumları güçlendireceğinden duyulan kaygılar; bürokrasinin giderek siyasallaşması ve bürokratik işleyişin ekonomi yönetimini tıkayan bir boyut kazanması ve birbirleriyle çatışan sağ ve sol grupların içinde sermaye sınıfına yönelik karşıt söylemlerin yükselmesi vb. gelişmeler.⁹⁸

Türkiye’nin Batı ile bütünleşmesi için gerekli ekonomik ve sosyal altyapının inşasında kendisine öncülük misyonu yüklenen ve bu bağlamda mevcut sanayi kuruluşlarının dış pazarlara yönelik olarak yeniden yapılandırılmasından yana olan büyük sanayiciler, bu yönleriyle diğer

⁹⁴ TÜSİAD Kurucular Bildirgesi’ni imzalayan oniki işadama büyük şirket gruplarının sermayedar yöneticileridir: Vehbi Koç (Koç grubu), Nejat Eczacıbaşı (Eczacıbaşı), Sakıp Sabancı (Sabancı), Selçuk Yaşar (Yaşar), Raşit Özsaruhan (Özsaruhan), Ahmet Sapmaz (Güney sanayi), Feyyaz Berker (Tekfen), Özakat (Özakat), İbrahim Bodur (Bodur), Hikmet Erenyol (Joint Stock Co. Electro-Metalurgy), Osman Boyner (Altınıydız), Muzaffer Gazioğlu (Çimento Sanayii A.Ş.). Derneğin kurulduğu dönemde örgüt yapısında en üst organ olarak bulunan Yüksek İstişare Konseyi’nin başına Vehbi Koç, yönetim kurulunun başkanlığına ise Feyyaz Berker getirilmiştir.

Bkz. Ayşe Buğra, **Devlet ve İşadamları**, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 336.

⁹⁵ TÜSİAD’ın dışında Türk Hür Teşebbüs Konseyi ve TİSK’e bağlı Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası (MESS) da bu dönemde öne çıkan örgütlenmelerdir. Galip Yalman, “Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi”, **Sürekli Kriz Politikaları-2000’li Yıllarda Türkiye I**, (Der.) Neşecan Balkan ve Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul, 2004, s. 61.

⁹⁶ Ebru Deniz Ozan ve Gökten Doğangün, “Devlet-Sivil Toplum: ‘Dikotomik’ Yaklaşım *Versus* Ekonomi-Politik Yaklaşım”, **Yapı, Pratik, Özne Kapitalizmin Dönüşüm Süreçlerinin Ekonomi Politik Eleştirisi** (Der.) Mustafa Kemal Coşkun, Dipnot Yayınları, Ankara, 2009, s. 69.

⁹⁷ Bkz. Galip Yalman, **a.g.k.**, s. 57-60.

⁹⁸ Haluk Alkan, **a.g.k.**, s. 46; Şebnem Gülfidan, **a.g.k.**, s. 39; Ayşe Buğra, **a.g.k.**, s. 333-338.

sanayicilerden ayrılıyordu. 1970'lerin tarihsel toplumsal koşulları altında dönemin görece daha küçük olan ticaret burjuvazisi ile ona göre daha gelişkin olan sanayi burjuvazisi, çıkarlarının gerektirdiği yasal düzenlemelerin gerçekleşmesini talep ettiler. İktidar bloğunun içinde gücü oranında etkin olmak isteyen asıl olarak sanayi burjuvazisiydi. Sanayi burjuvazisinin kamusal alanda kendi sesini duyurması ve çıkarlarını savunması bakımından TÜSİAD önemli bir yerde duruyordu. Nitekim derneğin kurulma girişimlerinin somutlaştığı yıllarda dernek çevresinde Türkiye burjuvazisinin örgütlenerek çıkarları için gerekirse meydanlara inmesi ve mücadele etmesi gerektiği düşüncesi yaygındı. TÜSİAD'ın kurucu üyelerinden Selçuk Yaşar'a göre TÜSİAD, Türkiye'de sol hareket güçlendiği, servet yanlısı olmak vatan hainliği sayıldığı ve ülke kaosa sürüklendiği için "özel teşebbüsü ve hür düşünceyi korumak isteyen" işadamları tarafından kurulmuştur.⁹⁹

TÜSİAD'ın kurucuları, ithal ikameci ekonomi politikalarının sonucu olarak gelişme gösteren sanayi sektörünün önde gelen temsilcileridir. Bunlar özellikle 1960'lı yılların ortalarından itibaren Odalar Birliği içerisindeki ticari gruplarla yaşanan çatışmaların içinden süzülerek çıkan ve Odalar Birliği çatısı altında özerk bir statünün arayışına giden sermayedarlardı. Bu dönemde özel girişim, küçük ve orta boy işletmeler ile genişleyen çok işlevli holding şirketleri arasında bölünmüştü. Yukarıda da belirttiğimiz gibi holding şirketleri yerel ticaret ve sanayi odalarında ve "şemsiye" kuruluş olan TOBB'da yeterince temsil edilmediklerini düşünüyorlardı.¹⁰⁰ Kurucu üyeleri tarafından TÜSİAD'ın kuruluş amacı "bir sosyal sınıf olarak iş adamlarının toplumsal statülerini sağlamlaştırmak" olarak ifade edilmektedir. Bu amacın gerçekleşmesi, küçük ve orta ölçekli işletme sahiplerinin oluşturduğu odalardan ayrı bir örgütlenmeye mümkün olacaktı. Bu nedenle TÜSİAD'ı oluşturan büyük sermayedarlar zorunlu üyelik esasına dayanan ticaret ve sanayi odaları gibi meslek birliklerinden ayrı bir örgütlenmeyi tercih ettiler.¹⁰¹

Kuruluşunun ardından sosyo-ekonomik arka planına uygun olarak elitist bir örgütlenme stratejisi benimseyen TÜSİAD, zamanla merkezin güçlendirilmesine yönelik örgütsel bir evrim geçirdi.¹⁰² 1998 yılında yaklaşık 450 üyeye sahip olan TÜSİAD'ın üyelerinin daha çok İstanbul, Marmara Bölgesi, İzmir ve Ankara'da yoğunlaştığı görülmektedir. Her ne kadar, üyelik kompozisyonunda bir kayma görülse de, büyümelerini erken cumhuriyet dönemindeki iktisat politikalarına borçlu olan İstanbullu iş çevrelerinin bu

⁹⁹ Oğuzhan Erdoğan, "TÜSİAD, MÜSİAD ve Devlet", *Star Gazetesi*, 23 Eylül 2010.

¹⁰⁰ Ayşe Buğra, *a.g.k.*, s. 192-193.

¹⁰¹ Oğuzhan Erdoğan, *a.g.k.*

¹⁰² Örgüte üyelik için belirli kriterler aranmaktadır. Üyelerinden alınan iki referans belgesi derneğe kabul edilmenin sadece şekli yanındır. Standart olmayan yüksek üyelik aidatları, üyelik seçiminde ölçüt olarak alınabilir. Bu dönemde şube açma düşüncesinden vazgeçilerek, üyeliğe kabul koşulları sıkılaştırılmıştır.

kompozisyonda hâlâ baskın oldukları söylenebilir.¹⁰³ 2010 yılı başı itibariyle örgütün üye sayısı 600’e ulaşmıştır ve bunların sadece 20’si İstanbul dışındadır. Kuruluş yıllarında olduğu gibi bugün de üye sayısını sınırlı tutarak elitist konumlanışını devam ettiren TÜSİAD’ın siyaset üzerindeki etkisi ise üye sayısının azlığının aksine her zaman fazla olmuştur. Derneğin her yıl sadece 25-30 yeni üyeye kapılarını açtığı görülmektedir. Üyelerinin gerçekleştirdikleri ihracatın toplam ihracatı içindeki payı yaklaşık yüzde 40, ithalatı içindeki payı ise yüzde 25’dir.¹⁰⁴

Büyük Burjuvazi Ecevit İktidarına Karşı

Kurulduğu tarihten günümüze TÜSİAD’ın hükümetlerle ilişkisi, dönemlere göre farklılık göstermiştir. İktidardaki partilerin ideolojik tercihleri (gerek sosyal demokrat, gerek muhafazakâr veya İslamcı-muhafazakâr) ve buna bağlı olarak hükümetin sermaye kesimlerine yönelik eğilimleri, siyasi yapı ve hükümetlerin ekonomi politikaları, TÜSİAD’ın temsil ettiği büyük burjuvazinin devletle ilişkilerinde belirleyici olabilmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 1970’lerde TÜSİAD ve hükümet ilişkisine sınıf içi ve sınıflar arası mücadele yön vermiştir. Sınıf hareketinin ve işçi sınıfı muhalefetinin yükseldiği bu dönemde TÜSİAD’ın temel endişesi işadamlarının sosyal konumlarını korumaktı. Başlangıçta işçi sınıfını karşısına almak yerine uzlaşma yolunu seçen burjuvazi, sosyal demokrasi, sosyal barış, gelir dağılımda eşitlik ve karma ekonomi gibi konularda farklı sosyal kesimleri destekleyici bir pozisyon almıştır. Öyle ki 1974 ve 1977 seçimlerinde özel sektör yanlısı Adalet Partisi yerine sosyal demokrat Cumhuriyet Halk Partisi’ni desteklemesinin gerisinde de bu eğilim yatıyordu.¹⁰⁵ Kuruluşunun ardından CHP-MSP koalisyonuna açıktan cephe alan TÜSİAD, daha sonra CHP ile koalisyona yanaşmayarak küçük sağ partilerle hükümet kuran AP yönetimine karşı mücadele etmiştir.¹⁰⁶

1970’lerin ortalarından itibaren yükselen siyasal ve ekonomik istikrarsızlık karşısında, dönemin işadamlarının siyasal tercihleri, toplumsal huzursuzluğu ve şiddet eylemlerini kontrol edebilecek bir siyasal oluşum etrafında şekillendi. Başka bir deyişle, sermaye kesimleri, çıkarları için ekonomik istikrardan yana tavır aldılar. 1974-80 döneminde bir yandan Türkiye

¹⁰³ Karin Vorhoff, “Türkiye’de İşadamları Dernekleri: İşlevsel Dayanışma, Kültürel Farklılık ve Devlet Arasında”, (ed.) Stefanos Yerasimos et. al., **Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik** içinde, Çev. Simten Coşar, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 317.

¹⁰⁴ Oğuzhan Erdoğan, **a.g.k.**

¹⁰⁵ Ebru Deniz Ozan ve Gökten Doğangün, **a.g.k.**, s. 69.

¹⁰⁶ Örneğin, TÜSİAD yönetimi, AP’den ayrılan milletvekillerinin 1978 yılı Ocak ayında Ecevit azınlık hükümetine destek vermelerini olumlu karşılamıştır. Aydın Uğur ve Haluk Alkan, “Türkiye’de İşadamları Devlet İlişkileri Perspektifinden MÜSİAD”, **Toplum ve Bilim, Sayı 85**, Sayı 85, Yaz 2000, s. 137; Ayşe Buğra, **a.g.k.**, s. 204.

ekonomisinin yeniden yapılandırılması yönünde çalışmalar yapan, diğer yandan özel sektör lehine güç dengelerini kurmaya çalışan TÜSİAD, büyük sanayici kesimin çıkarlarını kollamaya ve geliştirmeye ağırlık verdi.¹⁰⁷ Ancak başlangıçta sosyal demokrasiyi kendisine “yedek oyuncu” seçen büyük burjuvazi ve genel olarak sermaye kesimi, 1978-79 yıllarında hükümetten umudunu kesti ve siyasi iktidara karşı (Ecevit hükümeti) yoğun bir kampanya başlattı.¹⁰⁸ Gerek bu karşıt kampanyanın gerekse burjuvazinin 12 Eylül darbesini desteklemesinin gerisinde yatan asıl neden, 1970’lerin sonlarında ortaya çıkan sermaye birikim sürecidir.¹⁰⁹

1970’lerin sonlarına doğru sermaye sınıfı, iç pazara dayanan birikim tarzının yeniden üretimi için gereken koşulların artık sağlanamayacağını bilincindeydi. Bunun bilinciyle, 24 Ocak 1980’e giden yolda burjuvazinin ana örgütleri dışa dönük bir sermaye birikimini savundular. Diğer yandan, 1974 krizi ile birlikte Dünya Bankası ve IMF bu dönüşümü destekliyor, hatta dayatıyordu. Bu bakımdan büyük sermayenin, zor dönemlerinde geleceğini dünya sermayesine bağladığı söylenebilir.¹¹⁰ TÜSİAD’ın 1979’da Ecevit hükümetine karşı başlattığı kampanyada hükümetle IMF ve ABD arasındaki uyumsuzlukların derinleşmesinin yanı sıra hükümetin işçi hareketlerindeki radikalleşme sürecini sermayenin istediği düzeyde önleyememesi de önemli bir rol oynamıştır.

Başlangıçta, sosyal demokrat bir partiden yana tavır koyan TÜSİAD’ın, Ecevit hükümetine karşı çıkışının nedenlerini eski TÜSİAD yöneticileriyle yaptığı görüşmelere dayanarak açıklayan Ayşe Buğra, bu değişimin üç temel nedeni olduğunu belirtmektedir.¹¹¹ Birinci neden, Ecevit’in iki dönemde de bir sosyal demokrat olarak değil bir popülist olarak davranmış olmasıdır. İkincisi, 1978’de Ecevit’in IMF’nin önerdiği istikrar politikasını uygulamada isteksiz görünmesidir. Ayrıca, Ecevit hükümeti dış ödemeler dengesi, yüksek enflasyon ve artan işsizlik sorunlarını çözmek için alternatif bir program önerememiştir. Üçüncü neden ise, Türkiye’deki iş ortamının temel sorunu olarak hükümetin aldığı kararlardan döviz kurlarıyla ilgili olan karardır. 1978 yılında Ecevit hükümetinin kur garantisi kararını geriye dönük olarak kaldırması, ithal kredisi kullanan işadamlarını yük altına sokmuştur.

Buğra’nın işadamlarının düşüncelerine dayanarak sıraladığı bu nedenlerin yanı sıra sermayenin siyasi iktidara karşı tavır alışında, siyasi iktidarın işçi sınıfına yönelik tutumunun ve genel olarak sermayeyi ilgilendiren

¹⁰⁷ Şebnem Gülfidan, *a.g.k.*, s. 109.

¹⁰⁸ Bkz. Yeşim Arat, “Politics and Big Business: Janus Faced Link to the State”, Metin Heper (ed.), *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience* içinde, Walter de Gruyter, New York 1991.

¹⁰⁹ Ebru Deniz Ozan ve Gökten Doğangün, *a.g.k.*, s. 69-70.

¹¹⁰ Sungur Savran, *Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim- Türkiye’de Egemen Sınıflar*, Toplumsal Araştırmalar Vakfı Panel Dizisi, İstanbul 1994, s. 62.

¹¹¹ Ayşe Buğra, *a.g.k.*, s. 205.

politikalarının önemli bir rol oynadığını vurgulamak gereklidir.¹¹² Bu bağlamda 1979 yılı içinde Ecevit hükümetinin gitmesi gerektiği konusunda bir fikir birliğine ulaşan burjuvazinin çeşitli katmaları hükümet karşıtı kampanyalarını harekete geçirdiler. TÜSİAD’ın hükümet aleyhtarı ünlü basın bildirimleri sözkonusu saldırının en üst aşamasını temsil etmektedir.¹¹³ Kuşkusuz TÜSİAD, bu saldırılarında yalnız değildi. Sermayenin TİSK, TOBB ve Ege Bölgesi Sanayi Odası, Hür Teşebbüs Konseyi gibi resmi ve gayri-resmi organları, TÜSİAD’ın ağır ve yıkıcı eleştirilerine ve siyasi iktidarı yıpratma kampanyalarına tam destek verdiler. TÜSİAD’ın kurucularından Vehbi Koç, bu dönemi “kâbus yılları” olarak tanımlarken,¹¹⁴ oğlu Rahmi Koç da Batılı finans çevrelerinin yayın organlarında iktidara karşı ağır eleştiriler yöneltiyordu.¹¹⁵ Bu yılları bir “kâbus” haline getiren olgu ise esasen, sermayedarlar açısından işyerlerinin yönetilemez hale gelmesi, işverenin işçiler üzerindeki otoritesini ve dolayısıyla denetimini yitirmesi ve/veya yitirme tehlikesiydi.

Ecevit hükümetinin karşısında yer alan ve hükümetin düşmesinde önemli rol oynayacak yoğun bir kamuoyu oluşturma kampanyasını başlatan TÜSİAD’a göre, ekonomik krizin en önemli nedenlerinden biri aşırı müdahalecilikti. Daha fazla üretim ve refaha ulaşmanın yolunun rekabet sistemi içinde bireylerin teşvik ve destek bulmasından geçtiğini dile getiren TÜSİAD, özel sektörün güçsüzleştirilmesinin demokrasinin ve demokratik tüm kurumların güçsüzleştirilmesi anlamına geldiğini, kamuoyuna medya kanalıyla duyurmayı başardı. 1978 yılında başlatılan bu kampanya, 1979 CHP hükümeti döneminde daha da artacaktı.¹¹⁶ CHP 1979 yılında bir istikrar paketi hazırladı fakat TÜSİAD bu önlemler paketini “yetersiz, geç, etkisiz, yavaş ve tereddütlü” buldu. TÜSİAD’a göre, istikrar paketinin en önemli eksikliği, politikaların gönülsüz olarak uygulamaya sokulması ve sadece IMF’yi geçici olarak memnun etmek amacını taşımasıydı.¹¹⁷

Bir yandan dış açıklar veren (1946’dan itibaren) bir yandan da Batı ittifakının sadık bir üyesi olan Türkiye gibi geç kapitalistleşen bir ülkede, iktisat politikalarında ve siyasi dönüşümlerde yalnızca içsel değil dışsal dinamiklerin de belirleyici olduğunu kabul etmek gerekir. Nitekim 1979’da Ecevit Hükümeti’nin çöküşünde dış dünya ile sürdürülen pazarlıkların istenilen sonucu vermemesi oldukça önemliydi. Bir yandan Ecevit, Avrupa sosyal demokrasisi üzerinde belli bir gücü olduğu varsayımından hareketle, Avrupalıların ABD’yi ve IMF’yi “önce taze para, sonra IMF programı” formülünde ikna edebileceğini umarak, IMF heyetlerinin baskılarına karşı koymaya çalışıyordu. Diğer yandan

¹¹² Korkut Boratav, *a.g.k.*, s. 146.

¹¹³ TÜSİAD basın bildirimlerinde daha çok krizin nedenleri, sorumluları ve çözüm yollarına ilişkin görüşlerini aktarmış ve kamuoyu yaratmaya çalışmıştır. Bkz. Şebnem Gülfidan, *a.g.k.*, s. 91.

¹¹⁴ Korkut Boratav, *a.g.k.*, s. 138.

¹¹⁵ Bkz. *Anka Günlük Ekonomik Bülten*, 20.11.1978, aktaran Korkut Boratav, *a.g.k.*, s. 139.

¹¹⁶ Şebnem Gülfidan, *a.g.k.*, s. 91.

¹¹⁷ Bkz. *The Turkish Economy 1980*, TÜSİAD, İstanbul, 1980.

ise 1979'un ikinci yarısında bir TÜSİAD heyeti, ABD'ye giderek, IMF, Dünya Bankası, bankacılık ve hükümet çevreleri ile Ecevit hükümetinin yürüttüğü politikalar üzerinde görüşmeler yapıyordu. Ecevit, sonradan bu görüşmelere atıfla "bize IMF ya da ABD değil, işadamlarımız oyun oynadı"¹¹⁸ diyecektir.

TÜSİAD'ın üst düzey temsilcilerinden oluşan bu heyette, derneğin o zamanki başkanı Feyyaz Berker'in yanı sıra, Şakir Eczacıbaşı, Melih Özakat, Jak Kamhi, Ali Koçman ve Güngör Uras gibi önde gelen sanayici ve iktisatçılar bulunuyordu. Heyet, Türkiye'ye dönüşünün ardından IMF'nin taleplerinin açık ve kesin olarak yansıtıldığı bir rapor hazırlayarak hükümete sundu. Raporda, Türkiye'de iş çevrelerinin birinci amacının sınıfların ihracatı artırmak olacağı belirtiliyordu. Bunu gerçekleştirmek için, iç talep kısılarak sanayiciler için ihracat cazip hale getirilmeli, borç ödemelerinde denge sağlanmalı, vergiler yükseltilmeli, ücretlerin yükselmesi önlenmeliydi.¹¹⁹

Bu gelişmelerin ardından kısa sürede OECD bünyesinde "büyük çaplı bir yardımın ön koşulu olarak IMF ile anlaşma" formülü kesinlik kazandı. Bu gelişme Ecevit iktidarının sonunu hazırlayan darbelerden biri oldu. CHP iktidarı, bunlara ek olarak yerli ve yabancı sermayenin saldırısı karşısında tek dayanağı olan halk desteğinden de yoksun kalmıştı.¹²⁰ Ancak, buradaki sorunun yalnızca iş çevrelerinin, özellikle de TÜSİAD'ın temsil ettiği kesimin, hükümet aleyhinde içte ve dışta bir "kamuoyu yaratma" kampanyasından ibaret olmadığını belirtmemiz gerekir. Kapitalist bir ekonomide "kriz yönetimi", burjuvazinin belirgin ve aktif işbirliği gerçekleşmediği sürece mümkün olmaz. Dolayısıyla, 1979 yılında hükümetin tüm çabalarına rağmen sermaye sınıfı, bu tür bir işbirliğini reddederek, krizin derinleşmesini sağladı ve hükümetin devrilmesinde de oldukça önemli bir rol oynadı.¹²¹

TÜSİAD 1979'da tercihini Adalet Partisi'nden yana kullandı. Bu tercihte Süleyman Demirel'in ithal ikameci sanayileşme modelinden ihracata dönük sanayileşme modeline geçiş vaadinde bulunması önemli bir rol oynadı. 1979 yılında kurulan Demirel'in azınlık hükümetinin piyasaya ağırlık veren yeni ekonomi politikaları, bir anlamda dünya ekonomisi ile bütünleşme ve mümkün olduğu kadar doğrudan devlet müdahalesinden uzaklaşma sinyallerini veriyordu. Bu kapsamda önerilen önlemler, fiyatların kontrolü, esnek döviz kuru, dış ticaretin liberalizasyonu ve ödemelerin düzenlenmesi, yabancı sermaye yatırımlarının başlatılması ve kurumsal değişimleri içermektedir. Bütün bunlar, TÜSİAD'ın talepleri ile paralellik gösteriyordu.¹²² Ocak 1980 tarihinde AP, IMF'nin istikrar paketini kabul etmişti fakat uygulama fırsatı bulamadı.¹²³ Çünkü Eylül 1980'de askeri cuntanın işbaşına geçmesiyle, Türk

¹¹⁸ Cüneyt Arcayürek, **Cüneyt Arcayürek Anlatıyor**, Cilt 8, Karacan Yayınları, Ankara 1986, s. 320-374.

¹¹⁹ Şebnem Gülfidan, **a.g.k.**, s. 88.

¹²⁰ Korkut Boratav, **a.g.k.**, s. 143.

¹²¹ Korkut Boratav, **a.g.k.**, s. s. 139.

¹²² Şebnem Gülfidan, **a.g.k.**, s. 92-93.

¹²³ Ayşe Buğra, **a.g.k.**, s. 206.

siyasi hayatının en karanlık dönemi başladı.

1980’lerde Büyük Burjuvazi -Siyasal İktidar İlişkileri

Büyük Burjuvazi 12 Eylül Askeri Rejiminden Yana

1980 sonrası sermaye sınıfı ile askeri rejim arasında kurulan ittifak ilişkilerini anlamak için öncelikle dönemin iktisat politikalarına ve siyasetine ağırlığını koymuş olan Turgut Özal’ın rolü ve işlevlerine bakmalıyız. Özal’ın sermaye çevreleri ile ilişkilerinin kökleri DPT müsteşarlığı sırasında (1967-1971) özel sektöre sağlanan çeşitli teşviklerin DPT’nin onayından geçme uygulamasının başlamasıyla atılmıştır. 1970’lerin ortalarında Özal, Sabancı’nın genel koordinatörü, kendisine ait birkaç şirketin yöneticisi ve TÜSİAD’ın “fikir ve yeni görüşler üretebilen” üyelerinden biri olarak sermaye kesimleri arasında saygınlık kazanmış biridir. 1979 yılı sonunda, Demirel’in Özal’ı ekonomiden sorumlu Başbakanlık Müsteşarı olarak görevlendirmesinin ardından, Özal’ın sermaye çevrelerindeki itibarı daha da arttı. Ecevit hükümetine karşı kampanyalar örgütleyen ve finanse eden sermaye çevrelerinin, Özal’ın atanmasını “işte, bizden biri” düşüncesiyle alkışlamaları bu itibarın bir yansımasıdır. 12 Eylül sonrasında Turgut Özal, askeri rejim bakımından da vazgeçilmez bir kişi olarak MGK tarafından kabul edildi. Bu durumun farkında olan Özal, kendi pazarlık gücünü, 12 Eylül rejimi hükümetinin bileşiminin oluşmasında iyi kullandı.¹²⁴ Nitekim TÜSİAD kurucularından Vehbi Koç 3 Ekim 1980’de Cumhurbaşkanı Kenan Evren’e yazdığı ve askeri müdahaleye minnettarlığını dile getirdiği bir mektupta şu uyarıda bulunmaktadır: “Turgut Özal... bu nazik dönemde mevcudun içinde meselelerimizi en iyi bilen insandır ve dedikodulara bakmadan kendisini tutmakta fayda var.”¹²⁵

Devlet ve burjuvazi arasındaki bağlantıların, tekil sermayedarın günlük çıkarlarıyla, sınıf olarak burjuvazinin genel ve uzun dönemli çıkarları arasındaki bütünlüğün ve karşıtlığın birlikte içerildiği diyalektik bir ilişki biçiminde kavranabileceğini vurgulayan Boratav, burjuvazi-devlet ilişkileri incelenirken, üç düzeyin -tekil, kısmi ve genel- birlikte ele alınması gerektiğini belirtmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde 1980’de askeri darbenin hemen ardından Rahmi Koç’un Kenan Evren’e yazdığı mektupta Özal’a güvenilmesini tavsiye etmesi, esas olarak temsil ettiği sınıfın genel çıkarlarını yansıtmaktadır.¹²⁶

Sermaye kesimi, önceki askeri müdahaleler sırasında ve ara rejim dönemlerinde yaşanan düzen değişikliği korkusunu 1980’de yaşamadı. Bu

¹²⁴ Korkut Boratav, a.g.k., s. 140.

¹²⁵ Mustafa Sönmez, **Kırk Haramiler: Türkiye’de Holdingler**, Gözlem Yayıncılık, İstanbul 1987, s. 346.

¹²⁶ Korkut Boratav, a.g.k., s. 132.

durum TÜSİAD'ın temsil ettiği sermaye kesimi için de geçerlidir. Zira 12 Eylül askeri yönetimi, kesin bir biçimde sermayenin ekonomik ve sosyal programını temel almıştır. Askeri müdahalenin emek piyasasını büyük burjuvazinin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden düzenlemeyi hedeflemesi ve bu ekseninde ilgili yasal düzenlemelerin yapılması, burjuvazi ve ordu arasındaki ittifakın da sınıflararası ilişkiler ekseninde biçimlendiğini işaret etmektedir.¹²⁷ TÜSİAD dışındaki tüm çıkar grubu örgütlerinin faaliyetlerinin durdurulduğu ve engellendiği bir dönemde, derneklerin en siyasisi olan TÜSİAD yönetimle sıkı ilişkiler kurabildi; askeri darbeyi kaçınılmaz ve gerekli gördü ve her durumda ve her ortamda orduya duyduğu güveni ve minnettarlığı dile getirdi.¹²⁸ Darbe öncesi ve sonrasını değerlendiren TÜSİAD, yeni dönemin en önemli farkını, askeri düzenleme altında, siyasi yaklaşımların gözardı edilerek doğru kararların zamanında alınmış olması olarak görüyordu. TÜSİAD'a göre 12 Eylül öncesinde tüm kararlar daha demokratik yollardan alınsa da gerekli yasal düzenlemelere geçiş uzun zamana yayılıyordu.¹²⁹

1980-83 yılları arasında sınaî yatırımlara gidilmedi. Sanayicilerin yerine ihracatçılar korundu ve sübvansede edildi. İhracatı liberalize etmek için yerli üretim rekabete açılınca, güçlü üretici firmalar serbest ithalat politikasını kabul etmediler. Koç ve Sabancı, Özal'ın ekonominin yönetimini ithal ikamesinden uzaklaştıran hızlı değişim politikasına karşı çıktılar.¹³⁰ Buna karşılık 1983-1987 yılları arasında Anavatan Partisi'nin (ANAP) "alternatifsiz" olduğu ve esas olarak bir "işadamları iktidarı"ni temsil ettiği düşüncesi, sermayenin hemen hemen bütün çevrelerinde kabul edildi. Burjuvazinin, toplumun tüm kesimlerini hedefleyen ve 1980-1983 yıllarında askeri yöntemlerle başlatılan ideolojik saldırısı, bu dönemde zaferle sonuçlandı ve "alternatifsizlik" savı emekçi sınıfların saflarına kadar nüfuz edebildi.¹³¹

Ordunun ve onu izleyen ANAP'ın serbest piyasa yanlısı icraatları, sermaye kesiminin 1980'ler boyunca düzen değişikliği kuşkularını gidermeye yetmişti. ANAP dönemiyle birlikte kamuoyunun vitrininde önsıralarda yer almak için birbirleriyle rekabet eden sermaye kesimleri, devletin hantallığından şikâyet ediyor; kârlılık ve verimlilik ilkelerine göre yönetilecek bir Türkiye özlemi duyduklarını sıklıkla dile getiriyorlardı. ANAP iktidarının işadamlarına yakınlığı bu düzeye gelince, kuruluşundan bu yana siyasetteki ağırlığını korumuş olan ve yükselen Türkiye burjuvazisini ve büyük sermaye kesimlerini bünyesinde toplayan TÜSİAD kamuoyunda daha da etkin hale geldi.¹³²

1983 seçimleri öncesinde Milliyetçi Demokrasi Partisi-Halkçı Parti

¹²⁷ Ebru Deniz Ozan ve Gökten Doğangün, *a.g.k.*, s. 70.

¹²⁸ Bkz. *Görüş*, TÜSİAD, Cilt. 11, No. 2, 1983, s. 9-18.

¹²⁹ Bkz. *Cumhuriyet*, İstanbul, 24 Ocak 1982, aktaran Ş. Gülfidan, s. 94.

¹³⁰ Şebnem Gülfidan, *a.g.k.*, s. 92-95.

¹³¹ Korkut Boratav, *a.g.k.*, s. 142.

¹³² Rıfat N. Bali, "Sivil Toplum Hareketinin İki Zaafı: İşadamları ve Elitizm", *Birikim*, Sayı 130, 2000, s. 31-32.

(MDP-HP) formülünü destekleyen TÜSİAD, ANAP’ın seçimden tek parti olarak çıkmasının ardından bu parti ile zaman zaman sorunlar yaşadı. Özellikle, örgüt içinde değişim talebini daha çok öne çıkarma taraftarı olan TÜSİAD’ın genç liderleri döneminde (1987-1999), siyasal alanla çatışmalar görünür hale geldi.¹³³ ANAP iktidarı, sermayenin bazı kesimlerinin yüksek servete kavuşmasını sağlarken, bazı kesimleri için de bir takım zorluklar yaratıyordu.¹³⁴ Özal’ın izlediği liberalizasyon politikaları ve hükümetin, sanayicilerden daha çok ihracatçıları desteklemesi ihracatçılar ve sanayiciler arasında çatışmaya yol açtı.

Liberalizasyon politikaları ve yeni ithalat rejiminin TÜSİAD üyelerini zorlaması sonucunda örgütün hükümete yönelik eleştirileri yeniden basın yoluyla kamuoyunda duyulmaya başladı. Sermayedarların toplumsal konularına duydukları güven, devlet ve iş dünyası ilişkilerini değiştirdiğinden siyasi alanda da yeni unsurları ortaya çıkarıyordu. Böylelikle, gerek TÜSİAD üyelerinin kendi içlerinde gerek ihracat-ithalat ve sanayi gruplarının kendi aralarında çıkar çatışmaları yükselmeye başladı. İlginç olan ise bu grupların, talep ve şikâyetlerini TÜSİAD’ı atlayarak dile getirmeleriydi. Özellikle Şahap Kocatopçu’nun başkanlık yaptığı dönemde (1984-1985) TÜSİAD yönetiminin ne hükümetle ne de üyeleriyle tam bir diyalog kurabildiği görülmektedir.¹³⁵ TÜSİAD’ın liberalizasyon konusuna yaklaşımını açıklayan Şahap Kocatopçu’nun şu ifadeleri durumu özetlemektedir: “Önceki dönemin ithal ikameci sanayileşme rejimine uygun olarak yatırım yapan kimi firmalar, yeni ihracat yönelimli sanayileşme politikalarına kendilerini uyarlamada güçlüklerle karşılaşmışlardır. Dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi, Türkiye’de de devlet, sanayicileri gizli olarak desteklemeli ve korumalıdır.”¹³⁶

Bu gelişmeler karşısında TÜSİAD, kamuoyundaki imajını yeniden kazanmak ve hükümetle ilişki kurarak üyeleri arasındaki çatışmaları bitirmek için yeni arayışlara girdi. Sakıp Sabancı’nın başkanlığı döneminde (1985-1987) ve sonrasında, her ne kadar hükümetle yakınlaşma olmuş olsa da, bu istenilen etkilemenin gerçekleşmesi anlamına gelmiyordu. TÜSİAD’ın görüşüne göre, Özal’ın izlediği politikalar piyasa ekonomisinin gerekliliklerinden sadece yüksek büyüme oranı ve istihdamı karşılamış; fakat fiyat istikrarı gerçekleştirilememiş, 1987’nin ikinci yarısından sonra enflasyon yükselişe geçmiştir. TÜSİAD yöneticileri bu gelişmenin temel nedeni olarak hükümetin kamu yatırımlarını gösterdiler.¹³⁷ TÜSİAD’ın hükümete yönelttiği bir başka eleştiri de dış borçlara ilişkindir. TÜSİAD’ın görüşüne göre kamu yatırımları ve kamu harcamalarının kaynağı dış kaynaklara dayandırıldı. Bu koşullar altında

¹³³ 1987 Genel Kurulu ile yönetimde yer alan genç ekip, Ömer Dinçkök, Cem Boyner, Bülent Eczacıbaşı, Halis Komili, Güler Sabancı gibi isimlerden oluşmuştur. Aydın Uğur ve Haluk Alkan, *a.g.k.*, s. 136-138.

¹³⁴ Ayşe Buğra, *a.g.k.*, s. 206-207.

¹³⁵ Şebnem Gülfidan, *a.g.k.*, s. 97-99.

¹³⁶ Hergün, İstanbul, 10 Eylül 1985., aktaran Ş.Gülfidan, *a.g.k.*, s. 98.

¹³⁷ TÜSİAD, *Turkish Economy Reports*, 1974-1987.

da Özal hükümeti piyasa ekonomisinin işleyişini sağlayacak yapısal reformları (bankacılık, bütçe ve vergi reformları) gerçekleştiremedi. Bu nedenle Özal, ekonominin yönetimini özel sektöre bırakmaktan ziyade, ekonomide devlet yatırımlarına ağırlık verdi. TUSİAD'ın bu yöndeki eleştirilerine Özal'ın kısa yanıtı şöyle oldu: “Kendi işleriyle ilgilensinler” ya da “villalarını satsınlar” ya da “şirketlerinin kapasitesini azaltsınlar.”¹³⁸

Kuşkusuz bu eleştirilere dayanarak Özal'ın politikalarının TUSİAD'da örgütlü sermayenin genel çıkarlarıyla tamamen ters düştüğü söylenemez. Zira hükümetin genel ekonomik politikaları büyük sermaye sahipleri, sanayiciler ve işadamlarının talepleriyle örtüşmektedir. 1988-89 yıllarında sermayenin alt kesimleri içinde Özal aleyhtarı eğilimlerin yaygınlık kazandığı bir gerçektir. Ancak, büyük sermaye saflarında ANAP'ın hiçbir zaman 1978-79 yıllarının CHP iktidarı ile aynı kefeye konmadığını, etkili ve belirleyici sermaye gruplarının Özal'a destek vermeye devam ettiklerini görmek gerekir. Zira 1980 sonrasında iktisat politikası uygulamaları, sermayenin lehine çok sayıda öge içermekte, bunlar da esasen sermaye ile devletin içiçeliğini yansıtmaktadır. Örneğin, vergi sisteminin sermaye lehine değiştirilmesi, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'na bağlı yasakların kaldırılması, siyasi ve ideolojik suçların cezalandırılmasının yanısıra iş adamlarının siyasi karar merkezlerine ulaşmalarını sağlayan yeni ortamların yaratılması vb. gelişmeler sermaye ile devlet ilişkisinin içiçeliğine birkaç örnektir.¹³⁹

Büyük Sermayenin “Yeni İşadamı Kimliği” ve “Toplumsal Sorumluluk” Anlayışı

1980'lerin başında özel sektör sanayide önemli bir güce erişmişti. Bir yandan büyük firmalar yetkin örgütlenme yapıları kurarken bir yandan da büyük sermaye kesimlerinin toplumsal konumlarında bir gelişme gözleniyordu. Bu dönemde büyük sermaye ile küçük ve orta sermaye kesimleri arasındaki ayırım giderek büyümüştü. Uzun dönemli ekonomik stratejilerin oluşturulmasına önem veren ve kamu politikalarının belirlenmesinde etkin olarak yer almak isteyen sermayedarlar, kendilerini iş dünyasının diğer üyelerinden ayırarak, ülkenin toplumsal ve iktisadi gelişiminde yarı-kamusal nitelikli bir işlev üstlenmek amacını güdüyorlardı.¹⁴⁰

TUSİAD'ın toplumun farklı kesimlerine kendi siyasi ve sosyal projelerini dayatması bu dönemde belirginlik kazandı. Kuruluşundan bu yana siyasetteki ağırlığını daima hissettiren TUSİAD kamuoyunda giderek daha fazla öne çıkmış; temsil ettiği kesim, iktidar bloğu içinde etkinliğini artırarak siyasete

¹³⁸ *Cumhuriyet*, 22 Mayıs 1987, 3 Mart 1988, 2 Mayıs 1988, 20 Ağustos 1988, Ş. Gülfidan, a.g.k., s. 101.

¹³⁹ Korkut Boratav, a.g.k., s. 147.

¹⁴⁰ Ayşe Buğra, a.g.k., s.191-192.

ve devlet politikalarına hâkim olmuştur.¹⁴¹ Örgüt, siyasal temsil ve devletle ilişkiler; devlete göre sermayenin siyasal konumu ve ağırlığı gibi konu başlıklarını esaslı bir biçimde gündemine aldı. Bu yıllara damgasını vuran neo-liberalizm ve devleti küçültme politikalarının kurumsal temsilciliğini üstlenen; devletin ülke içinde ve dış piyasalarda kendilerinden yana yönlendirici bir politika izlemesini talep eden TÜSİAD, siyasal alanla ilgili değişim taleplerini hazırladığı raporlarda etraflıca dile getiriyordu.¹⁴²

1980’lerde “işadami kimliği”nde de geçmişle kıyaslandığında bir dönüşüm yaşandı.¹⁴³ Kurulduğu tarihten 1980’lere dek, görece devlete uzak, kişisel özelliklerinden çok kurumsal özellikleri ile tanınan işadami kimliği, yerini, sınıfsal kimliğin öne çıkarılmadığı, kişisel özelliklerin baskın olduğu, daha “insancıl” bir kimliğe bırakıyordu. 1983 öncesi ile karşılaştırıldığında büyük sermayenin taleplerini kurumsal olarak yansıtan TÜSİAD, bu tarihten sonra hükümet politikalarını etkileme kanallarını değiştirdi. Yeni işadami kimliği altında büyük burjuvazi, orta yoldan şaşmayan ve hükümet dâhil hiç kimseyi ürkütmeyecek davranış kalıplarına büründü. Örneğin bu dönemde TÜSİAD’ın gerek kendi yayınlarında gerek toplantılarında hükümete yönelik eleştirilerini açıklamaktan geri durmaya veya daha çok kendi savlarını yumuşatmaya çalıştığını görüyoruz. Bireysel olarak yöneticilerin yaptığı açıklamaların veya akademisyenlere yaptırılan araştırmalarda ileri sürülen görüşlerin “derneği bağlamadığı”nın ifade edilmesi de bu temkinliliğin bir göstergesidir.¹⁴⁴

Kıscacası 1980’lerin sonlarında giderek güçlenen sanayi burjuvazinin temsilcisi olan ve “modern”, “laik”, “çoğulcu” bir ideolojinin savunuculuğunu üstlenen TÜSİAD; uluslararası sermaye ile eklemlenmeye ve onun taşeronu olarak işgörmeye yatkın, daha metropol, kentli bir yüzü olan ve bu anlamda da sermayenin en bilinçli unsurlarını içeren sınıfın, sermaye sınıfının temsilcisidir artık.¹⁴⁵ Bilim insanlarına ve uzmanlara hazırladığı raporlarla da kamuoyundaki varlığını hissettirmeyi başaran TÜSİAD’ın siyasetin tam içinde olma arzusunun bu yıllarda yükseldiğini görüyoruz. Örneğin, seçimlerden önce siyasi parti

¹⁴¹ Mustafa Şen, *Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim-Türkiye’de Egemen Sınıflar*, Toplumsal Araştırmalar Vakfı Panel Dizisi, 1994, s. 53.

¹⁴² TÜSİAD’ın bu dönemde hazırladığı raporlardan bazıları şunlardır: **Özelleştirme, KİT’lerin Halka Satışında Başarı Koşulları**, 1986; **İş Dünyasının Sorunları, Öncelikler, Beklentiler, Çözümler**, 1987; **Liberal Çözüm: Dünyada Piyasa Ekonomisi Uygulamaları**, 1987; **Piyasa Ekonomisi ve Türkiye Uygulaması**, 1987.

¹⁴³ İşadami kimliğinin popüler bir ikon olarak yükselişini Sakıp Sabancı örneğinde inceleyen bir çalışma için bkz. Gülseren Adaklı, “Popüler İkon Olarak Sermayedar: Sakıp Sabancı” **Praksis**, Sayı 4, 2001.

¹⁴⁴ Örneğin, Cem Boyner 1989 yılındaki ekonomik önlemleri eleştirerek, hükümeti keyfiyetçilikle suçlamış, sanayiciyi korumadığından şikâyet etmiştir. Bu açıklamaları yaptığında bu görüşlerin Demeği bağlayıp bağlamadığı sorulmuştur. **Milliyet**, 15 Ağustos 1989, Ş. Gülfidan, **a.g.k.**, s. 102; Ayrıca Bülent Tanör’e hazırlanmış olduğu **Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri** raporunun kamuoyunda yarattığı tepkiler sonucunda TÜSİAD, “rapor yazarını bağlar” diyerek siyaset üstü bir görünüm kazanmayı başaracaktır.

¹⁴⁵ Tülin Öngen, “TÜSİAD Raporu Üstüne Tartışma”, **Marksizm ve Gelecek**, Bahar 1997, s. 35.

liderlerinin TÜSİAD'ın seçkin üyeleriyle yaptıkları toplantılar, Türk siyasi hayatının alışlagelmiş ritüellerinden biri olmuştur.

1991–2001: Büyük Sermaye Çoğulcu, Uzlaşmacı Bir Toplumsal Düzen Arayışında

TÜSİAD'ın kamuoyunda adını en fazla duyurduğu dönem 1990'lı yıllar oldu. Bu dönemde özellikle Gümrük Birliği ve Avrupa Birliği, demokratikleşme, seçim sistemi, sivil toplum, ekonomide ve siyasette istikrar, etkin devlet, çoğulculuk, küresel rekabet ve dünya ekonomisiyle eklemlenme gibi sosyal, siyasal, ekonomik ve yönetsel konularda hazırladığı kapsamlı raporlarla siyasal iktidarlar ve dolayısıyla kamusal politikalar üzerindeki etkisini artırmıştır.¹⁴⁶

Bu dönemde örgüt kendisini “demokratikleşmenin” önemli bir savunucusu olarak öne çıkardı. Bu dönemde Türkiye siyasetinin en önemli sorunlarından “Kürt sorunu” ve “siyasal islamın yükselişi”, militarizmin daha görülür hale gelmesine kaynaklık ediyordu. Bu bağlamda TÜSİAD ve temsil ettiği iş çevreleri kamuoyunda demokratik önerileri ile ses getirme yolunu seçtiler. Başka bir ifadeyle ekonomik ve siyasi istikrarsızlığa karşı kendi mücadele hattını çizen TÜSİAD¹⁴⁷, bu hattın merkezine “demokratikleşme” ve “sivil toplum” kavramlarını oturttu. Bu kavramlar, 1997 yılında Bülent Tanör'e hazırlatılan *Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri* raporunun da ana eksenini oluşturdu. Kamuoyunda oldukça tartışılan bu rapor ve raporun sunduğu “radikal” öneriler vesilesiyle TÜSİAD, pek çok kesim tarafından alkışlandı ve toplumun dönüştürülmesinde kendisine öncülük ve kurtarıcılık rolü yüklendi.

Demokratikleşmenin önündeki engelleri aşmak için raporda üç sorun üzerinde durulmaktadır: İlki, siyasal partilerle, seçimlerle ve siyasal iktidar kurumlarıyla ilgili hukuksal sorunlar, mevzuatın eksiklikleri ve yanlışları; ikincisi, temel hak ve özgürlüklerin yaşama geçirilmesi; üçüncüsü ise, hukuk devleti ve yargısal denetimdir. Ancak raporun “demokratikleşme” ve “sivil

¹⁴⁶ Elvan Sözen, “Devletin Yeniden Yapılandırılması Sürecinde Sermaye Örgütleri-Devlet İlişkisi: TÜSİAD Örneği”, **18. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kamu Yönetiminde Reform**, (Der. Necat Akyıldız vd.), TODAİE, 2009, s.318-319. TÜSİAD'ın, DYP-SHP hükümeti döneminde hükümet ve siyasi parti liderlerine yönelik hazırladığı bazı raporlar şunlardır: **21. Yüzyıla Doğru Türkiye: Geleceğe Dönük Bir Atılım Stratejisi**, TÜSİAD, İstanbul, 1991; ayrıca devleti küçültmek için anayasal sınırlamaların önerildiği raporlar mevcuttur. İlki Coşkun Can Aktan tarafından hazırlanan **21. Yüzyıl İçin Yeni Bir Devlet Modeline Doğru: Optimal Devlet- Kamu Ekonomisinin ve Yönetiminin Yeniden Yapılanmasına ve Küçültülmesine Yönelik Öneriler**, İstanbul, Eylül 1995 raporu, diğeri ise Faruk Selçuk ve Anjariita Rantenan tarafından hazırlanan **Türkiye'de Kamu Harcamaları ve Kamu Borçlanması-Mali Disiplin Gereği Üzerine Gözlem ve Öneriler**, İstanbul, Ocak 1996 tarihli rapordur. Son iki rapor “anayasal iktisat” adı verilen ultra liberal serbest piyasacı çözüm önerileri getirmektedir. Bkz. Tülay Arın, “Anayasal İktisat ve Refah Devleti: TİSK ve TÜSİAD'ın Asgari Devlet Raporlarının Eleştirisi”, **Ekonomide Durum**, (Bahar-Yaz, 3–4) 1997.

¹⁴⁷ Bkz. Gülseren Adaklı, **a.g.k.**

toplum” kavramlarını merkeze almasının altında yatan gerçeği, sözkonusu kavramların sermayenin uzun vadeli çıkarları ile örtüştüğü noktasında aramak gereklidir. Toplumsal uzlaşmadan yana tercihini koyan TÜSİAD gerçekte, daha demokratik bir düzenden yana olduğundan değil, sınıfsal çıkarları toplumsal uzlaşmanın zaman geçirilmeden yeniden kurulmasını gerektirdiği için harekete geçmişti. Zira ilgili raporda ekonomik politikaların, serbest piyasa ekonomisinin, dünya pazarlarıyla eklemlenme stratejilerinin yaşama geçirilmesi için gerekli olan şeyin çoğulcu, uzlaşmacı bir toplumsal düzen olduğu tezi savunulmaktadır. Öngen’in deyişiyle “bir bütün olarak Rapor, burjuvazinin düzenin restorasyonuna yönelik arayışını ve bu arayışın temel saiklerini özlü bir biçimde yansıtmaktadır.”¹⁴⁸

Böylelikle TÜSİAD, bir “sivil toplum örgütü” olduğu iddiasıyla kendi misyonlarını kamuoyunda duyurmayı başardı. Ardından, “temiz toplum”, “düşünce özgürlüğü” vb. kavramlarla yakından ilgilendiğini gösteren uygulamalara yöneldi. Örgüt demokratikleşmeye katkı sağlamak, serbest piyasa ekonomisini işlerliğe kavuşturmak ve küresel düzenle bütünleşmek gibi taleplerden hareketle şu hedefleri ön plana çıkardı: Düşünce, inanç, girişim özgürlüğü ve insan haklarına saygılı, demokratik ve laik düzen; güçlü fakat küçük devlet ve serbest piyasa ekonomisi kuralları içinde rekabet gücünün artırılması.¹⁴⁹ Bu taleplerin yanı sıra siyasete, devlet ve devlet politikalarına hâkim olma yolundaki büyük burjuvazi mevcut sorunların çözümü için “İkinci Cumhuriyet” veya “sivilleşme” üzerinden giden tartışmalara odaklandı.¹⁵⁰ Fakat burada TÜSİAD’ın hedeflediği özgürlükçü, çoğulcu bir siyasal sistemden ziyade toplumsal uzlaşmayı sağlayarak rejimin meşruiyetini yeniden kurmaktı. Kuşkusuz TÜSİAD “demokratikleşme”yi işadamlarının sınıfsal çıkarlarına daha iyi hizmet edecek, dünya ekonomisiyle bütünleşmeye engel oluşturmayacak bir biçimde devleti yeniden yapılandırmanın bir aracı olarak görmektedir. Başka bir ifadeyle sermaye için devlet ve toplumun etkisinin en aza indirildiği, istikrarlı ve öngörülebilir bir pazar ekonomisinin sürekliliği ancak çoğulcu demokrasi ve sosyal uzlaşma ile mümkün olacaktır. Dolayısıyla TÜSİAD’ın demokrasi vurgusunun sınıfsal özünü kaçırmamak gerekir.¹⁵¹

Neo-liberalizmin “güçlü piyasa-küçük devlet” vurgusunun yerini “yönetişimci, etkin devlet” söylemine bıraktığı 1990’larda¹⁵², TÜSİAD da bu gelişmeye paralel olarak devlete ilişkin yaklaşımını değiştirmiştir. Optimal Devlet raporunda piyasa aksaklıklarını düzenleyecek, kamusal hizmet sunmak

¹⁴⁸ Ayrıntı için bkz. Tülin Öngen, *a.g.k.*, s. 30-31.

¹⁴⁹ *Görüş*, Eylül 1996, s. 16.

¹⁵⁰ Mustafa Şen vd. *a.g.k.*, s. 58.

¹⁵¹ Ebru Deniz Ozan ve Gökten Doğangün, *a.g.k.*, s. 74-75.

¹⁵² Birgül Ayman Güler, “Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye”, *Praksis*, Sayı:7, 2003, s. 93-116, Sonay Bayramoğlu, “Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim”, *Praksis*, Sayı:7, 2002, s. 85-116, Selime Güzelsarı, “Kamu Yönetimi Disiplininde Yeni Kamu İşletmeciliği ve Yönetişim Yaklaşımları”, *Kamu Yönetimi Gelişimi ve Güncel Sorunlar* (Der.) Öktem, M. Kemal ve Uğur Ömürganülşen, Ankara: İmaj Yayınevi, 2004, s. 85-137.

yerine hizmetleri yönlendirecek etkin bir devlet anlayışını benimsemiştir. TÜSİAD'ın bu çalışmalarının asıl sonuçları kamu yönetiminde köklü reformların gerçekleştiği 2000'lerde ortaya çıkacaktır. 1990'larda dile getirilen reform ve yeniden yapılanma talepleri, 2000 ve 2001 krizlerin ardından uygulamaya konulan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı, AKP'nin Acil Eylem Planı ve Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı'nda karşılık bulmuş ve hayata geçirilmiştir.¹⁵³ TÜSİAD'ın üzerinde durduğu bir diğer konu da 1980'lerden bu yana tartışılan merkez-yerel ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi, yerelleşme ve yerel yönetimlerde reformdur. Yerel yönetimlerin mali kaynaklarının yetersizliğine ve merkezi niteliğine işaret eden TÜSİAD yerel yönetimlerin kendi gelir kaynaklarını yaratamadığına sürekli vurgu yapmaktadır. Sermayenin bu sorunlara ilişkin çözüm önerileri arasında ise başta büyük kentler olmak üzere yerel yönetimlerin yaratıcı ve girişken olmaları için gerekli düzenlemelerin yapılması, piyasa koşullarında rekabet yaratabilmeleri için mali ve yapısal yönlerden güçlendirilmeleri ve özerk ve demokratik bir yönetime kavuşturulmaları yer almaktadır.¹⁵⁴

Kısacası 1990'larda büyük burjuvazi, siyasete ve devlet politikalarına hâkim olma yolunda önemli adımlar atmıştır. Bu yılların "sivil toplum" rüzgârına ayak uydurmakta zorlanmayan TÜSİAD, adını kamuoyunda bir "sivil toplum" kuruluşu olarak duyurdu ve "sivil toplumun sorumlu bir teşkilatı" havasına bürünmekte gecikmedi. 1970'li yılların "bencilce kâr peşinde koşan" işadami imajına karşı, özel teşebbüsün etik kodlarını belirlemeyi ve Türkiye ekonomisinde "serbest" girişimi güçlendirmeyi temel hedeflerinden biri olarak belirleyen TÜSİAD¹⁵⁵, kendisini "çıkar grubu" olmaktan ziyade bir "baskı grubu" olarak tanımlamayı tercih etti. "Çıkar grubu" bencilce kâr peşinde koşanları ima ederken, "baskı grubu" sivil toplum konusu ile bir ölçüde meşruluk kazanan sivil toplum kuruluşlarını (STK) ima etmektedir.¹⁵⁶ Böylelikle büyük sermayedarlar, sadece işadami kimliği ile değil aynı zamanda "saygın, sorumlu, sivil toplumcu işadami" kimlikleri ile de tanınmaya başladılar.¹⁵⁷

¹⁵³ Elvan Sözen, **a.g.k.**, s. 319.

¹⁵⁴ Bkz. Saadet Aydın, "Yeni Yasal Düzenlemeler Işığında Yerel Yönetimlerde Yeniden Yapılanma", **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 2005-2, Sayı.11, s. 33-48; Hülya Kendir Özdiç, "Kamu Yönetimi Reformundan beklentiler: Sermaye Kesiminin Yerelleşme Talepleri", **18. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kamu Yönetiminde Reform**, (Der. Necat Akyıldız vd.), TODAİE, 2009, s. 323-329. TÜSİAD'ın yerelleşme ve yerel yönetimlere ilişkin raporları için bkz. **Yerel Yönetimler, Sorunlar, Çözümler**, 1995; **Yerel Yönetimler Yasa Taslağı**, 1997.

¹⁵⁵ Karin Vorhoff, **a.g.k.**, s. 318; ayrıca bkz. Gülseren Adaklı, **a.g.k.**.

¹⁵⁶ Karin Vorhoff, **a.g.k.**, s. 317-318. Kendilerini STK olarak tanımlayan sermaye örgütlerinin kamu politikalarını etkileme mekanizmalarını şöyle sıralamak mümkündür: hükümete danışmanlık yapmak, kendi çıkarları ile ilgili siyasal, toplumsal ve yönetsel kurumların kendi lehlerine faaliyet yürütmelerini sağlamak, bu kurumlara kendi görüşlerini destekleyen kişilerin atanmasını sağlamak, devlet bürokrasisini, idarenin soruşturma ve araştırma komisyonlarına temsilci göndermek yoluyla etkilemek, yargı organlarına etki ederek idari işlemlere örnek oluşturabilecek kararların alınmasını sağlamak, kamuoyu yaratarak taleplerinin siyasi yapıya ulaşmasını sağlamak vb.

¹⁵⁷ Rıfat N. Bali, **a.g.k.**, s. 34.

Liberalizmin savunuculuğunu yapan sermayedarların sivil toplumu savunmalarının da gerisinde devletin küçültülmesi zihniyeti yatmaktadır. Türkiye’de özelleştirmeden kamu yönetimine, vergi ve sosyal güvenlik sisteminden seçim ve siyasi parti yasasına kadar birçok alanda yapısal reformların yapılması gerektiğini savunan TÜSİAD, bu reformların gerçekleşmesi için toplum kesimlerinin kendilerini temsil eden sivil örgütler aracılığı ile karar süreçlerine katılımını zorunlu görmektedir: “TÜSİAD”ın görevi, dün olduğu gibi bugün de hükümetlere, serbest piyasa ekonomisi, çoğulcu demokrasi ve temiz toplum ilkelerinin, Türkiye’nin geleceği için hayati önem taşıdığını, bu önemin gözardı edilemesinin çok ağır bedelleri olduğunu hatırlatmaktadır.”¹⁵⁸ 1990’larda devlet yönetiminin yozlaşmasından, siyasetin kirlenmesinden ve çetelerden duyduğu rahatsızlığı dile getiren sermaye sınıfı, yükselen sivil toplumcu “muhalafeti” doğrudan desteklemekte, kendisini de bir sivil toplum örgütü olarak tanımlamaktadır.

TÜSİAD’ın üzerinde ısrarla durduğu konulardan biri de Türkiye-AB ilişkileridir. 1981 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla “kamu yararına çalışan dernek” statüsünü kazanan TÜSİAD, 1988 yılında Avrupa Sanayicileri ve İşverenleri Konfederasyonu’na (UNICE) üye oldu. 1993 yılında gümrük birliğinin gündeme gelmesiyle birlikte Avrupa nezdinde lobi faaliyetlerine başladı ve Türk özel sektörünü AB ve UNICE’de temsil etmek için 1996 yılında Brüksel’de bir temsilcilik açtı. 18 Kasım 1998 tarihinde Washington’da açılan TÜSİAD USA Inc. adı altındaki temsilciliğin esas amacının “fazla tanınmayan Türkiye’nin ABD’de tanıtımına yardımcı olma” olduğu belirtiliyor.¹⁵⁹ Esasen yeni küresel düzenin şekillenmesinde devlet-dışı aktörlerin oynadıkları rolün önemini kavrayan TÜSİAD için Washington’da temsilcilik açmış olmak, uzun vadede bu sürece dâhil olmanın bir yoludur. Nitekim “[s]ivil toplumun gelişmesi ve uluslararası niteliğe bürünmesi küreselleşme sürecine hem katkıda bulunmakta hem de küreselleşmeden güç almaktadır”¹⁶⁰ açıklamasını yapan dönemin yönetim kurulu başkanı Erkut Yüceloğlu, bu amaçlarının altını çizmektedir.

Toparlayacak olursak, 1980’li yıllarda yükselen neo-liberal politikaların temsilciliğini üstlenen ve piyasa ekonomisine geçişin gereklerine uygun faaliyet yürüten TÜSİAD, bu dönemde daha çok ekonomik sorunlar üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak, faaliyetleri 1990’lardan itibaren oldukça farklılaşmıştır. Bu tarihe kadar yaptığı ekonomik araştırmalara ek olarak, artık eğitim, enerji, siyasal sistem, siyasal özgürlükler, demokratikleşme süreci, insan hakları, hukuk devleti, düşünce özgürlüğü, serbest girişim özgürlüğü, iş ve yönetim etiği ve dış politika konularına kadar uzanan geniş bir yelpazede söz sahibi olma

¹⁵⁸ Halis Komili, **Görüş**, Temmuz 1996.

¹⁵⁹ 1998’de Washington’da TÜSİAD US şirketinin esas amacının ABD’deki Yunan ve Ermeni lobilerine karşı mücadele etmek ve Türkiye’yi savunmak, tanıtmak olduğu da ileri sürülebilmektedir. Rifat N. Bali, **a.g.k.**, s. 36.

¹⁶⁰ TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Erkut Yüceloğlu, **Görüş**, Mayıs 2000, s. 7.

yolunda adımlar atmıştır. Başka bir ifadeyle TÜSİAD, ekonomik ve siyasi istikrarsızlığa karşı yürüttüğü mücadelede, yukarıda sıralanan kavramlar üzerinden ekonomik alana yönelik projelerini siyasal ve toplumsal alanlara doğru genişletmiştir.

Sonuç Yerine

Tarih sahnesine çıktığından bu yana kapitalist devlet, maddi ilişkilerin somutlaştığı kurumsal bir gerçeklik olarak sınıf/siyaset ilişkilerinin odağında yer almaktadır. Sınıf mücadelelerinin yoğunlaşma biçimlerine bağlı olarak devletin yeniden yapılanması, bir yandan yeni düzenlemelerden dışlanan ya da çıkarları etkilenen toplumsal kesimleri harekete geçirirken; diğer yandan sermaye kesimlerinin farklılaşan güç ilişkilerini ve çatışmalarını açığa çıkarmaktadır. Bu mücadelelerin hepsi birden devlet biçimleri üzerinde ve çeşitli devlet kurumları arasında ve kurumların kendi içlerindeki güç dengeleri üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmaktadır. 1980’lerden bu yana devletin rolünün nasıl değiştiğini devlet-sermaye ve ekonomi-siyaset ilişkisi temelinde açıklamaya çalıştığımızda sermaye ile devlet arasındaki ilişkiyi bir birlikte varolma ilişkisi olarak düşünmemiz gerekir.

Türkiye için neoliberal dönemin başlangıcı anlamına gelen 12 Eylül müdahalesi ve devamındaki askeri yönetimin iktidarı, işçi sınıfına ait tüm örgütlenmeleri yasaklarken (burada HAK-İŞ’i kısmen dışarıda tutabiliriz), TÜSİAD, 12 Eylül yönetiminin açtığı ilk sivil toplum örgütü olmuş ve 1981’de de kamu yararına çalışan dernek statüsüne kavuşturulmuştur. Bu yolla 12 Eylül’ün askeri hükümeti, ABD’de yani küresel kapitalizmin kalbinde TÜSİAD’ı lobicilik faaliyetleri için görevlendirmiş, bir anlamda siyasal erki kısmen de olsa dernekle paylaşmakta bir sakınca görmemiştir. Bu paylaşım elbette 1979 yılında TÜSİAD’ın Ecevit’e karşı cephede yer almasının, aleyhinde bir dizi gazete ilanı yoluyla propaganda yapmasının da etkisi vardır. Ama bu paylaşım sonraki yıllarda Derneğin yönetimde ve siyasette belirleyici olma konusundaki gücünü perçinlemiş; bir “düşünce fabrikası” olmanın yanı sıra entelektüeller grubu ya da “centilmenler kulübü” veya “patronlar kulübü” gibi adlarla ülke gündeminde hep tepelerde yer almıştır. Ancak, 1980–1984 dönemini TÜSİAD kendi web sayfasında, “uluslararası rekabete açık”, “serbest piyasa ekonomisi” yolunda gerekli adımların atılmasında gecikildiği için, bir çatışma dönemi olarak nitelendirilmiştir.

Sivil yönetime geçildikten sonra TÜSİAD’ın Turgut Özal yönetimi ile olan ilişkisi bir dargın bir barışık olarak devam etmiştir. 1974–1979 döneminde kendisi de TÜSİAD üyesi olan Özal, 12 Eylül yönetiminde yer almasını büyük sermayenin desteğine borçludur. Bu borcunu Özal, iktidara geldikten sonra çıktığı tüm yurt dışı gezilerine TÜSİAD üyelerini de yanına alarak kısmen ödemişse de, Anadolu Kaplanları olarak bilinen yeni sanayicileri güçlendirdiği

gerekçesiyle Dernek yönetimine ters düşmeye de başlamıştır. 1980’lerde kuralsızlaştırma (serbestleşme) adına yapılanlar düzenlemelerin yolsuzlukları artırması karşısında TÜSİAD üst yönetimi, dönemin siyasi iktidarını “hırsızlık rejimi” (kleptokrasi) olarak tanımlayarak eleştirmeye başlamıştır. Oysa bu dönemde hız kazanan özelleştirmelerden, köprü, otoyol, baraj gibi büyük yatırımlardan en büyük payı alan da yine büyük sermaye kesimleri olmuştur.

Neoliberalizme geçişin sancıları, kısmen TÜSİAD’da da duyulmuştur. KİT fiyatlarının serbestçe belirlenmesi, sanayi elektriğine yapılan zamlar ve faiz oranlarının yüksekliği gibi sanayi sermayesinin maliyetlerini yükselten uygulamalar karşısında Dernek, sonradan başbakan olacak bir ekonomi profesörüne, Tansu Çiller’e ülke yönetiminin karanlığa ve uçuruma sürüklendiğini vurgulayan bir rapor “Ekonomi Raporu” hazırlatmıştır. Özal yönetimine açıktan cephe alınması, Özal ile başlayan *kamu işletmeciliği* anlayışının (Özal’ın prensleri olarak adlandırılan bir grup genç, iyi eğitilmiş ve çoğunlukla ABD’den getirilen Türk bürokratlar eliyle yürütülen) ve KİT’ler henüz özelleştirilmemişken yerelde BİT’leşmenin (Belediye İktisadi Teşekkülleri) teşvik edilmesi, sermaye sınıfı için, aslı varken kötü taklitlerin ekonomiye dâhil olması anlamına gelmekteydi. Öte yandan sanayi sermayesinden çok mali sermayeyi, finans sektörünü destekleyici uygulamalar da TÜSİAD çatısı altındaki sermaye kesiminin yeni bir konum almasını gerektirmiştir. Bunun üzerine İstanbul’un zenginler kulübü, yükselen Anadolu sermayesi karşısında kendisini yeniden düzenleme gereği duymuştur.

1990’larda Anadolu Kaplanları, TÜSİAD’a alternatif bir oluşum olan muhafazakâr MÜSİAD çatısı altında toplanırken, TÜSİAD da demokratikleşme ve liberalleşme konularını ülke gündeminde tutmanın yolu olarak raporlar hazırlamak ve kamuoyu oluşturmakla meşguldür. 1995 seçimlerinde 2. ve 3. sırada en çok oy alan ANAP ile DYP’nin koalisyon oluşturmasını desteklemiş ve birinci parti olan Refah Partisi’ne karşı açık bir tavır almıştır. Böylece 1996’da kurulan ANAYOL hükümetine destek vererek, kökten dinci bir partiyi iktidarda istemediğini net bir biçimde ortaya koymuştur. Ancak, aynı yıl Refah Partisi’nin ANAYOL Hükümeti’nin güven oylaması sonucunu, Anayasa Mahkemesi’ne iptal istemi ile taşıması ve Mahkeme’nin güvenoyu kararını iptal etmesi ile yeni hükümet Refah Partisi ile Doğru Yol Partisi’nin koalisyonunda kurulmuştur. Bu durum karşısında TÜSİAD, seçim sisteminin değiştirilmesini ve erken seçim yapılmasını talep ederek yine gündem oluşturmuştur. TÜSİAD 1996 tarihli Seçim Sistemi Tartışması ve İki Turlu Seçim Sistemi başlıklı raporunu, bu gerilim ortamında hazırlamıştır. 1997’de ise Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri ve yine aynı yıl Ombudsman Kurumu İncelemesi raporları ile Yerel Yönetimler Yasa Taslağı’nı kamuoyu ile paylaşmıştır. 1997’de ise Refah-Yol Koalisyonuna karşı gerçekleştirilen 28 Şubat sürecini desteklemiştir.

1996–2002 yılları arasında Türkiye’de 5 ayrı hükümet kurulduğu

görülmektedir. Bunlardan ANAP-DYP Hükümeti üç ay; RP-DYP Hükümeti bir yıl; ANAP-DSP-DTP koalisyonu on sekiz ay; Ecevit'in kurduğu 56. Hükümet beş ay ve DSP-MHP-ANAP koalisyonunun kurduğu 57. Hükümet ise iki yıl altı ay görevde kalabilmiştir. Dolayısıyla 1990'lı yıllar, siyasal ve ekonomik istikrarsızlıkların en yoğun yaşandığı on yıl olmuştur. Bir yanda da ekonomide 1994 krizinin yarattığı sorunlarla boğuşmak zorunda kalan TÜSİAD, serbest piyasa ekonomisinin rayında gitmesini sağlayacak en önemli iki unsur; siyasal istikrar ile ekonomik istikrarı kaybetmiştir. Türk lirasının döviz karşısında sürekli değer yitirdiği ve faizlerin son derece değişken olduğu bu dönemde TÜSİAD, "Dünya Çapında Bir Performansa Doğru" ve "Türkiye İçin Yeni Bir Orta Vadeli İstikrar Programına Doğru" (1995) başlıklı iki rapor ile "1980 Sonrasında Kaynakların Kamu ve Özel Sektör Arasında Paylaşımı ve Sonuçları" ile "Türkiye'de Kamu Harcamaları ve Kamu Borçlanması" (1996) raporlarını yayınlamıştır. Aynı yıl yayınlanan seçim sistemine ilişkin raporla birlikte ele alındığında, bu dönemde TÜSİAD'ın istikrar arayışlarının yoğunlaştığı dikkat çekmektedir.

1990'lar sona ererken TÜSİAD, AB, Gümrük Birliği, rekabet hukuku, şirket birleşmeleri, Türkiye'de demokratik standartların yükseltilmesi, demografik dönüşümler ve iki turlu dar bölge seçim sistemleri gibi geniş bir yelpazede yer alan konularda çok sayıda rapor ile ülke gündemindeki yerini korumaya devam etmiştir. Bundan sonra, TÜSİAD ve genel olarak burjuvazi, dönemin istikrarsızlığını, 3 Kasım 2002 Genel Seçimlerinde AKP iktidarını ve bu iktidarın sunduğu yeni hegemonya projesini destekleyerek, kendi sınıf çıkarları lehine çözecektir.

KAYNAKÇA

- Adaklı, Gülseren, "Popüler İkon Olarak Sermayedar: Sakıp Sabancı", **Praksis**, Sayı: 4, 2001, s. 242-266.
- Aktan, Coşkun Can, **21. Yüzyıl İçin Yeni Bir Devlet Modeline Doğru: Optimal Devlet- Kamu Ekonomisinin ve Yönetiminin Yeniden Yapılanmasına ve Küçültülmesine Yönelik Öneriler**, TÜSİAD, İstanbul 1995.
- Alkan, Haluk, "Türkiye'de İşadamları Örgütleri ve Devlet", **Birikim**, Sayı: 114, 1998, s. 43-62.
- Arat, Yeşim, "Politics and Big Business: Janus Faced Link to the State", **Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience**, (Ed. Metin Heper), Walter de Gruyter, New York 1991.
- Arcayürek, Cüneyt, **Cüneyt Arcayürek Anlatıyor**, Cilt 8, Karacan Yayınları, Ankara 1986.
- Arın, Tülay, "Anayasal İktisat ve Refah Devleti: TİSK ve TÜSİAD'ın Asgari Devlet Raporlarının Eleştirisi", **Ekonomide Durum**, (Bahar-Yaz, 3-4) 1997, s. 91-97.
- Aydın, Saadet "Yeni Yasal Düzenlemeler Işığında Yerel Yönetimlerde Yeniden Yapılanma", **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 2005-2, Sayı:11, s. 33-48.
- Bali, Rıfat N., "Sivil Toplum Hareketinin İki Zaafı: İşadamları ve Elitizm", **Birikim**, Sayı: 130,

2000, s. 33-42.

Bianchi, Robert, **Interest Groups and Political Development in Turkey**, Princeton University Press, Princeton 1984.

Boratav, Korkut, “Türkiye’de Burjuvazinin Yapısı ve Siyasi İktidarla İlişkileri”, **Marksizm ve Gelecek**, Sayı 1 (Haziran), 1989.

Bayramoğlu, Sonay “Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim”, **Praksis**, Sayı: 7, 2002, s. 85-116,

Buğra, Ayşe, **Devlet ve İşadamları**, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

Çoban, Aykut, “Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar”, **Praksis**, Sayı 7 (Yaz 2002), s.117-164.

Erdoğan, Oğuzhan “TÜSİAD, MÜSİAD ve Devlet”, **Star Gazetesi**, 23 Eylül 2010.

Ercan, Fuat, “Çelişkili bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi”, **Praksis**, Sayı: 5, 2002, s. 25-75;

Ercan, Fuat, “Türkiye’de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi (1980-2004)”, **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi**, (Haz. Demet Yılmaz vd.), Dipnot Kitabevi, Ankara.

Harvey, David, **Yeni Emperyalizm**, (Çev. Hür Güldü), Everest Yayınları, İstanbul 2004.

Gülalp, Haldun, **Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet**, (Çev. Osman Akınhay), Belge Yayınları, İstanbul 1993

Güler, Birgül Ayman “Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye”, **Praksis**, Sayı:7, 2003, s. 93–116,

Gülfidan, Şebnem, **Big Business and State in Turkey: The Case of TÜSİAD**, Boğaziçi Üniversitesi Press, İstanbul 1993.

Güzelşarı, Selime “Kamu Yönetimi Disiplininde Yeni Kamu İşletmeciliği ve Yönetişim Yaklaşımları”, **Kamu Yönetimi Gelişimi ve Güncel Sorunlar** (Der. Öktem, M. Kemal ve Uğur Ömürganülşen), İmaj Yayınevi, Ankara, 2004, s. 85–137.

Güzelşarı, Selime, **Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2008.

Koraltürk, Murat, “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Türkiye’de Sanayi Sermayesinin Örgütlenmesi”, **75 Yılda Çarkları Döndürenler** (Der. Oya Baydar), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 291-298.

Oğuz, Şebnem, “Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Mekânsal Farklılaşmalar ve Devletin Dönüşümü”, **Kapitalizmi Anlamak**, (Haz. Demet Yılmaz ve diğerleri), Dipnot Yayınları, Ankara 2006, s.147-212.

Ozan, Ebru Deniz ve Gökten Doğangün, “Devlet-Sivil Toplum: ‘Dikotomik’ Yaklaşım *Versus* Ekonomi-Politik Yaklaşım”, **Yapı, Pratik, Özne Kapitalizmin Dönüşüm Süreçlerinin Ekonomi Politik Eleştirisi** (Der. Mustafa Kemal Coşkun), Dipnot Yayınları, Ankara, 2009, s. 74–75.

Öncü, Ayşe, “Cumhuriyet Döneminde Odalar”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 1567-1568.

Öngen, Tülin, “TÜSİAD Raporu Üstüne Tartışma”, **Marksizm ve Gelecek**, Bahar 1997.

Özdiñç, Hülya Kendir, “Kamu Yönetimi Reformundan beklentiler: Sermaye Kesiminin Yerelleşme Talepleri”, **18. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kamu Yönetiminde Reform**, (Der. Necat Akyıldız vd.), TODAİE, 2009, s. 323–329.

- Poulantzas, Nicos, **Classes in Contemporary Capitalism**, Lowe and Brydone Printers Ltd, Thetfort, Nortfolk, 1978.
- Saybaşı, Kemali, “Türkiye’de Özel Teşebbüs ve Ekonomi Politikası”, **METU Studies in Development**, Sayı: 13, Güz, 1976, s. 83-98.
- Sönmez, Mustafa, **Kırk Haramiler: Türkiye’de Holdingler**, Gözlem Yayıncılık, İstanbul 1987.
- Sözen, Elvan, “Devletin Yeniden Yapılandırılması Sürecinde Sermaye Örgütleri-Devlet İlişkisi: TÜSİAD Örneği”, **18. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kamu Yönetiminde Reform**, (Der. Necat Akyıldız vd.), TODAİE, 2009, s. 318-319.
- Şen, Mustafa vd., **Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim-Türkiye’de Egemen Sınıflar**, Toplumsal Araştırmalar Vakfı Panel Dizisi, İstanbul 1994.
- TÜSİAD, **The Turkish Economy 1980**, TÜSİAD, İstanbul 1980.
- TÜSİAD, **21. Yüzyıla Doğru Türkiye: Geleceğe Dönük Bir Atılım Stratejisi**, TÜSİAD, İstanbul 1991.
- TÜSİAD, **Turkish Economy Reports 1974-1987**.
- Tsoukalas, Konstantinos, “Küreselleşme ve ‘İcra Komitesi’: Çağdaş Kapitalist Devlet Üzerine Düşünceler”, (Çev. Suat Ertüzün), **Mürekkap**, Sayı 17, 2001, s. 84-97.
- Uğur, Aydın ve Haluk Alkan, “Türkiye’de İşadamları-Devlet İlişkileri Perspektifinden MÜSİAD”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 85, 2000, s.133-155.
- Vorhoff, Karin, “Türkiye’de İşadamları Dernekleri: İşlevsel Dayanışma, Kültürel Farklılık ve Devlet Arasında”, **Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik**, (Der. Stefanos Yerasimos vd., Çev. Simten Coşar), İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- Yalman, Galip, “Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi”, **Sürekli Kriz Politikaları-2000’li Yıllarda Türkiye I**, (Der. Neşecan Balkan ve Sungur Savran), Metis Yayınları, İstanbul, 2004, s. 44-75.